

ІСТОРІЯ

О.Б. Бубенок

АЛАНСЬКІ КУПЦІ НА ВЕЛИКОМУ ШОВКОВОМУ ШЛЯХУ

Алани, північний іраномовний етнос, який за часів Середньовіччя був в основному зосереджений на Північному Кавказі та на півдні Східної Європи, зазвичай уявлялися нам як воїни, землероби, ремісники. Але є інформація про цей середньовічний народ, що значною мірою порушує наші стереотипи. Йдеться насамперед про купецький прошарок в аланів. Варто зазначити, що дослідники іноді лише акцентували увагу на наявності аланського купецького елемента в трансконтинентальній торгівлі XI–XIV ст. На це звертали свою увагу О.Ю. Якубовський [Греков, Якубовский 1950, 21], В.О. Кузнецов [Кузнецов 1984, 154–156; Кузнецов 1993, 5–81], О. Пріцак [Пріцак 2008, 30, 43, 45, 217, 220] та деякі інші дослідники. Так, О.Ю. Якубовський висловився з цього приводу так: “Східні джерела, так само як і візантійські, а в однаковій мірі і руський літопис згідно говорять, що в XI–XII ст. і навіть у XIII ст., тобто вже при татарах, аланські купці посідають важливе місце в торгівлі, що в той час інтенсивно йшла як по волзькому шляху з Болгар до Середньої Азії, Кавказу, Ірану та Далекого Сходу, так і через степи до Криму, а відтіля до Трапезунда в Малій Азії, до Константинополя, а також велася з руськими князівствами” [Греков, Якубовский 1950, 21]. У свій час В.О. Кузнецов стосовно цього висловився більш обережно: “Ми не знаємо, чим, окрім продуктів землеробства та скотарства, торгували аланські купці і що, окрім тканин та дорогоцінностей, вони ввозили до своєї країни, незрозуміло і багато іншого (в тому числі й національний склад, бо серед аланських купців могли бути і євреї – вихідці з Аланії), проте саме існування цього соціального прошарку в Аланії не викликає особливих сумнівів” [Кузнецов 1984, 156]. О. Пріцак місце аланських і согдійських купців в трансконтинентальній торгівлі Середньовіччя окреслив більш узагальнююче: “Звичайно (в історичні часи – до монгольської гегемонії включно) це були купці східноіранського походження, Согдійці та Алани, визнавці світових релігій (буддизм, християнство несторіанського напрямку, маніхеїзм і т. п.). Вони, як бувалі люди, не раз залучалися правлінням номадів до важливих дипломатичних місій... Не раз купці ставали місіонерами світових релігій та грамоти на Степу” [Пріцак 2008, 220].

Незважаючи на це, згадані дослідники так і не з'ясували причини появи аланських торговців за межами північнокавказької Аланії саме в післяхозарський період. Невідомо також, на яких торгових комунікаціях Євразії був зосереджений аланський купецький елемент і чому. Не зрозуміло, якими товарами торгували аланські купці. Тому цілком обґрунтованим може бути звернення не тільки до свідчень письмових джерел, а й до даних археології та антропології.

Щоб відповісти на перше питання, необхідно звернути увагу на те, що в письмових джерелах практично до кінця X ст. відсутні згадки про купців з Аланії. Хоча є один випадок. Так, візантійський автор початку IX ст. Феофан у своїй “Хронографії”, розповідаючи під 717 р. про пригоди протоспафарія Лева (Ісавра) на Кавказі, відзначає, що алани сказали спафарію: “Люди эти, как мы уже сказали, пришли забрать тебя, ждет тебя Абасгия. Но, поскольку мы соседи им, отправятся к ним и купцы” [Чичуров 1980, 43, 66; Алемань 2003, 274]. Проте в IX–X ст. торгівля на Північному Кавказі в основному

була зосереджена в руках хозарсько-єврейських купців, які не були зацікавлені в діяльності конкурентів. На користь цього наведемо дані філологічного характеру. Так, В.І. Абаєв установив, що етнонім *хазар* в осетинську та кабардинську мови ввійшов у значеннях “скупий”, “торгаш” тощо [Абаєв 1968, 216–218]. Однак падіння Хозарського каганату зумовило посилення північнокавказької Аланії, котра посідала важливе стратегічне становище на перетині важливих комунікацій Євразії. Поступальний розвиток аланського суспільства досить швидко привів до появи там купецького стану, що є характерною ознакою цивілізації. Про розселення вихідців з Аланії в міських центрах Східної Європи і Центральної Азії свідчать як письмові джерела, так і дані археології та антропології.

Так, єпископ Феодор, який відвідав після 1222 р. землі кримських та північнокавказьких аланів, у розділі 5 свого “Аланського послання” залишив один цікавий пасаж про аланів: “...племя это рассеяно и простирается от Кавказских гор до Ивериян, древний предел их родины; они возлюбили посылать некие многолюдные высылки, так что наполнили почти всю Скифию и Сарматию” [Жулаковский 1898, 17, 26]. У нас немає підстав говорити про те, що такі добровільні переселення аланів з Північного Кавказу могли відбуватися в хозарський період, бо в той час такі міграції аланів не могли мати добровільний характер. На сьогодні, зокрема, існує більше п’яти гіпотез про причини переселення аланів у VIII ст. з Північного Кавказу до Подоння, і жодна з них не відзначає, що алани переселилися туди добровільно. Виходить, що це могло мати місце в другій половині X – на початку XIII ст., коли намітився розквіт північнокавказької Аланії. Аналіз тексту “Аланського послання” дозволяє вважати, що в поняття “Скіфія” Феодор вкладав не тільки степові простори Північного Причорномор’я, включаючи степи Криму, а й степи Північного Кавказу. Якщо йти за логікою Феодора, то виходить, що “Сарматія” – це простір, розташований на схід від “Скіфії”, тобто від Північного Кавказу. Таким чином, північнокавказькі алани могли розселитися не тільки в степах Північного Причорномор’я і Північного Кавказу, а й далі на Схід.

Характерно, що це припущення узгоджується з відомостями деяких письмових джерел. Так, Плано Карпіні, який у 40-ві рр. XIII ст. відвідав землі Монгольської імперії, відзначив наявність у передмонгольський період аланів-християн у столиці Хорезму Ургенчі, що був відомий йому як Орнас: “Пошли они (монголы. – О. Б.) также против города, который именуется Орнас. Этот город был очень многолюдный, ибо там было очень много христиан, именно Хазар, Русских, Аланов и других, а также Саррацинов. Саррацинам же принадлежала и власть над городом”. Крім цього, він зазначив: “А этот город был полон многими богатствами, ибо был расположен на некоей реке, которая течет через Ианкинт и страну Бисерминов и которая впадает в море, отсюда этот город служит как бы гаванью, и другие Саррацины имели в нем огромный рынок” [Карпини 1957, 46]. Таким чином, бачимо, що міграція населення Аланії сюди була пов’язана з торговою діяльністю. Цілком очевидно, що поява аланів у степових містах Східної Європи мала ті ж причини.

Так, у середині XIII ст. Г. Рубрук відзначив аланів у м. Суммеркенті: “...Этилия (Волга. – О. Б.) образует еще четыре меньших рукава, так что мы переправлялись через эту реку в 7 местах. При среднем рукаве находится город по имени Суммеркент, не имеющий стен; но когда река разливается, город окружается водой. Раньше чем взять его, татары стояли под ним 8 лет. А жили в нем Аланы и Саррацины...” [Рубрук 1957, 185]. На думку Н.П. Шастиної, коментатора Г. Рубрука, Суммеркент Рубрука міг являти собою місто Саксін [Рубрук 1957, прим. 283]. О.Ю. Якубовський вважав, що Саксін розташовувався поблизу гирла Волги [Греков, Якубовский 1950, 23]. Особливий інтерес становить також інформація венеціанського автора XV ст. Й. Барбаро, який засвідчує, що частину населення міста Тана, розташованого в гирлі Дону, на початку XIII ст. складала алани, які зазнали нападу з боку монголів. Про це Й. Барбаро, зокрема, повідомляє

таке: "...предводитель аланов... Индиабу услышал, что татарский хан идет на него войной, он решил захоронить сокровище, но так, чтобы никто этого не заметил; поэтому он сделал вид, что приготавливает для себя могилу по местному обычаю, и приказал потайно положить туда сначала то, что он считал нужным, и потом насыпать этот курган" [Барбаро 1971, 139–140]. І якщо інформацію про кургани як про вмістилища скарбів аланів варто вважати легендою, що виникла, можливо, ще за часів Античності, то інформація Й. Барбаро про перебування аланів у Тані напередодні приходу монголів має вигляд історичної реальності. Тому, коментуючи повідомлення Й. Барбаро про аланського вождя Індіабу, З.М. Ванєєв відзначив: "Видається можливим, що Індіабу був володарем придонських аланів і, ймовірно, м. Тана було його резиденцією... Звістка Й. Барбаро є вагомим доказом присутності в середні віки аланського населення в Подонні. У той же час звістка про Індіабу свідчить про те, що в ту епоху окремі аланські племена були очолювані своїми володарями" [Ванєєв 1959, 48–49]. Варто нагадати загальновідомий факт, що м. Тана виникло наприкінці XII ст. як торгове поселення венеціанських купців у гирлі Дону. Після 1204 р. контроль над містом перейшов до Генуї, яка перетворила його у військово-торгову фортецю. Як бачимо, населення Тани перед приходом монголів було поліетнічним і головним заняттям місцевих жителів була торгівля.

Особливий інтерес становить також інформація ал-Ідрісі, відповідно до якої на східному березі Чорного моря (Нітас) південніше землі *ал-Хазарія*, що була розташована поблизу Матрахи, з півдня на північ простягалися "земля Ашкала" і "земля Ланія" [Коновалова 2006, 108]. Далі, в описі 6 секції 6 клімату, де мова йде про маршрут від Трапезунда до міст Східного і Північно-Східного Причорномор'я, ал-Ідрісі відзначає неподалік від загадкової ріки *Русійю* міста *Ашкісія*, *Ашкала*, *Астабрійя* та *Ал-Ланія*: "От устья этой реки до города Ашкисийа сто пятьдесят миль. Это красивый город из [числа] городов страны ал-Ланийа и одна из ее пограничных областей. От города Ашкисийа до города Ашкала из страны ал-Ланийа двадцать миль. Между городом Ашкала и морем около шести миль. Это город небольшой, но оживленный, его округа имеет вдоволь для пропитания его жителей. От него по берегу моря до города Астабрийа двадцать миль. Этот город стоит у моря. Это цветущий, населенный город с оживленными рынками, обширной округой и искусно возведенными постройками. Большая часть его жителей – купцы, их имущество изобильно. От города Астабрийа до города ал-Ланийа двадцать четыре мили. По этому городу его народ назван аланами. Этот город построен в древности, и неизвестно, кто его построил. От города ал-Ланийа до города Хазарийа, по которому именуются хазары, сорок пять миль" [Коновалова 2006, 118]. Отже, бачимо на східному узбережжі Чорного моря аж чотири міста, до складу назв яких входять терміни, що нагадують етноніми *ас* (*аш*) та *алан*. При цьому місто Астабрійя було великим торговим центром.

У результаті аналізу близьких за формою найменувань, що містяться у творах античних і середньовічних географів, І.Г. Коновалова спочатку прийшла до досить песимістичного висновку: "Підводячи підсумок розгляду топонімів Аскасїя, Ашкала й Астабрійя, відзначимо, що хоча початковий склад цих найменувань *ас*- можна в принципі трактувати як відображення племінної назви аланів, видається все-таки малоімовірним, щоб наведені ал-Ідрісі назви міст мали місцеве, північнокавказьке походження" [Коновалова 1999, 88–90, 172, 176–178]. Згодом І.Г. Коновалова почала дотримуватись думки, що ці назви міст, включаючи *ал-Ланія*, були запозичені з більш ранніх джерел [Коновалова 2006, 216–217]. Але варто зазначити, що етнонім *ас* став відомим на Кавказі лише з часів раннього Середньовіччя. Тому не виключено, що топонім *Ашкісія* (*Аскасїя*) міг означати "область (місто) асів (асів) і кашаків (касогів)". У назві міста *ал-Ланія* добре впізнається етнопонім *Аланія*, а в назві *Ашкала* бачимо термін *Аскала* – "фортеця асів". Традиційно дослідники вважали, що у XII ст. територія Аланії

на заході обмежувалася р. Кубанню і тому не могла доходити до чорноморського узбережжя. Тому є підстави вважати, що ми маємо справу з однією чи кількома колоніями північнокавказьких аланів-асів. Залишається тільки з'ясувати причину цього. Хоча ал-Ддрісі вже повідомив, що місто Астабрійя являло собою великий торговий центр.

Факт перебування аланів в XI – на початку XIII ст. в районі Тмутаракані (Матархи), тобто в Східному Причорномор'ї, підтверджують і християнські джерела. Так, V Новгородський літопис під 1029 (6537) р. повідомляє про похід київського князя Ярослава проти аланів-ясів: “Ярослав ходи на ясы и взять их” [Новгородская... 1917, 116]. При цьому варто звернути увагу на те, що про це переселення згадує лише V Новгородський літопис, тобто ця міграція ясів-аланів була незначною. Немоżliво припустити, щоб Ярослав здійснив похід на Аланію, яка розташовувалась за Кубанню, в Центральному Передкавказзі. Письмові джерела нічого не сповіщають про напружені стосунки між правителями Аланії і Русі в цей час. О.В. Гадло, посилаючись на дані адигських легенд, схильний був розглядати ці події таким чином: “Цілком очевидно, що немає нічого неймовірного в тому, що після відходу в 1023 або 1024 р. на Русь Мстислава з вірними йому дружинами козарів та косогів спалахнуло повстання, підтримане загонами сусідніх адигам і з давніх часів націлених на море через їхні землі аланів, яке Мстиславу і довелося придушувати за допомогою старшого брата” [Гадло 1994, 93–94]. Отже, згадані у V Новгородському літопису яси мали проживати поблизу від Тмутаракані.

Інший цікавий пасаж міститься в тій частині “Аланського послання” єпископа Феодора, де йдеться про те, що внаслідок дій херсонського єпископа Феодор та його батько взимку вирушили морським шляхом далі на схід і з великими труднощами досягли берегів Боспору, де до своєї пастви мав пристати батько Феодора. Проте правитель Боспору не дозволив єпископу розпочати виконувати свої обов'язки і не пустив його на територію єпархії [Кулаковский 1898, 20]. Далі в 11-му розділі листа Феодор повідомляє: “Когда нам не разрешили вступить туда, мы обратились в другую страну, более обширную и более суровую, что нам ни предстояло испытать. Отец (мой) остался там среди самого небольшого числа Алан, перенося всякие бедствия, бедность, поношения, обиды, ибо не все приемлют слово духовное... А мы направились в середину Скифии на 60 дней пути” [Кулаковский 1898, 20]. Після цього єпископ Феодор досяг земель аланів у Центральному Передкавказзі. В.О. Кузнецов з цього приводу зазначив, що напередодні монгольської навали аланське населення могло зберігатися “в гирлі Дону-Танаїсу” і батько єпископа Феодора після невдалої спроби залишитися на Боспорі міг направитися саме сюди і залишитися серед місцевих аланів-християн [Кузнецов 1984, 210]. Проте “Аланське послання” нічого не повідомляє про довготривалу подорож на північ, а навпаки, дає зрозуміти, що ці алани проживали неподалік від Боспору. Отже, більш ймовірною є локалізація цих аланів на початку XIII ст. у Східному Причорномор'ї.

Необхідно відзначити, що дані археології й антропології дають більш широку картину розселення аланів за межами Північного Кавказу в X – на початку XIII ст. У цей час похоронний обряд населення північнокавказької Аланії почав набувати спільних рис, що було пов'язано з поширенням християнства [Кулаковский 1898, 1–18]. У зв'язку з цим особливий інтерес становлять досліджені В.О. Кузнецовим у Карачаєво-Черкесії християнські могили Нижньоархизького городища. Переважаючим типом похоронних споруд там були кам'яні шухляди [Кузнецов 1971, 182–185; Кузнецов 1993а]. Що ж стосується могили біля городища Верхній Джулат на території Північної Осетії, що виникло у XII ст., то тут поблизу від церкви всі поховання були здійснені відповідно до християнських канонів, але в простих ґрунтових ямах [Милорадович 1963, 87–106].

Значний інтерес становлять також антропологічні дослідження, що проводилися на Північному Кавказі. За спостереженнями В.П. Алексеєва, протягом усього Середньо-

віччя Північний Кавказ був зоною поширення двох антропологічних варіантів – “масивного, з широким обличчям, з тенденцією до круглоголовості, і грацильного, з вузьким обличчям, довгоголового”. Перший був розповсюджений у межах сучасної Північної Осетії, а другий – у західній частині Північного Кавказу, тобто в Прикубанні [Алексеев 1993, 281]. Отже, могили вихідців з північнокавказької Аланії в передмонгольський період мали б являти собою у першу чергу поховання доліхокранів середземноморського типу, що були здійснені за християнським обрядом у могильних ямах з кам’яними плитами. Могильники X–XIII ст., схожі на північнокавказькі, були виявлені в Нижньому Подніпров’ї на о. Кизлевому, біля с. Ясинуватого та біля с. Лоц-Кам’янки [Козловський 1992, 27, 29]. Що ж стосується антропологічних даних, то у зв’язку з цим особливий інтерес може становити виявлений у Нижньому Подніпров’ї подібний могильник IX–XI ст. біля с. Перше Травня, де було встановлено, що небіжчик із поховання № 1 належав до “південного середземноморського типу”. Сам могильник був розташований у 300 м на схід від пов’язаного з ним поселення [Козловський 1992, 22, 154].

Наявні в нашому розпорядженні матеріали археологічного й антропологічного характеру дозволяють припускати, що після 965 р. в давньоруську фортецю Біла Вежа, колишній Саркел, також переселялося населення з території північнокавказької Аланії. На цю думку наводять результати досліджень християнських некрополів Білої Вежі давньоруського періоду. Там доліхокранні черепи середземноморського типу були виявлені на цвинтарях біля оборонних стін, а також на могильниках біля південно-західної стіни фортеці та біля Річкових воріт [Гинзбург 1963, 275–277; Фирштейн 1963, 318, 324; Вуич и др. 1963, 355; Фирштейн 1963, 324; Гинзбург 1963, 277]. Дуже характерно, що в Білій Вежі серед цих поховань зустрічалися могильні ями з обкладками з каменю та цегли [Артамонова 1963, 37, 49].

Аналогічним могильником є Бабин Бугор, що виник у XII ст. у Болгарах на Середній Волзі і продовжував функціонувати в XIII–XIV ст. Це був християнський цвинтар, де було зафіксовано присутність кам’яних конструкцій усередині деяких могильних ям. Інвентар з могильника Бабин Бугор має певні відповідності на Північному Кавказі [Халикова 1978, 205–211]. Т.А. Трофимова відзначила близьку подібність краніологічних серій з Бабиного Бугра з антропологічними матеріалами з Верхньосалтівського катакомбного могильника хозарського часу на Сіверському Дінці, а також відому близькість із черепами так званого понтійського типу із середньовічних курганних могильників Північного Кавказу [Трофимова 1956, 97–98].

У монгольський час аланське населення в містах Східної Європи не зникло, хоча кількість жителів у північнокавказькій Аланії значно скоротилася. У XIII–XIV ст. мусульманські та європейські автори неодноразово згадували аланських купців. Так, арабомовний автор другої половини XIII ст. Ібн Абд аз-Захир повідомляє, що на початку 60-х рр. XIII ст. єгипетський султан Бейбарс направив до золотоординського хана Берке посольство з листом. Характерно, що лист він відправив “с одним довереним лицем из Алланских купцов” [Тизенгаузен 1884, 47, 55]. У той же час алани фіксуються в торгово-ремісничих центрах Золотої Орди від Волги до Дністровсько-Прутського межиріччя.

Так, Ібн Баттута, який побував у першій половині XIV ст. у столиці Золотої Орди м. Сараї, повідомляє: “В нем [живут] разные народы, как-то: Монголы – это [настоящие] жители страны и владыки ее; некоторые из них мусульмане; Асы, которые мусульмане; Кипчаки, Черкесы, Русские и Византийцы, которые христиане” [Тизенгаузен 1884, 306]. Ібн Баттута додає: “Каждый народ живет в своем участке отдельно; там и базары их” [Тизенгаузен 1884, 306]. Таким чином, можна припустити існування аланського кварталу в багатонаціональній столиці Золотої Орди – м. Сараї і вважати, що одним з основних занять місцевих аланів була торгівля. Проте досить несподіваним є

віднесення Ібн Баттутою аланів-асів Сарая до числа мусульман, а не християн, що потребує окремого пояснення.

Про те, що аланське християнське населення зберігалося в Тані, тобто золотоординському Азаку, і за часів Золотої Орди, може свідчити акт Константинопольського патріархату № 152 від 1356 р., де мова йде про спеціальне усунення від влади аланського митрополита Симеона. Причиною такої немилості Константинопольського патріарха стали дії аланського митрополита [Acta Patriarchatus Constantinopolitani 1863, 964; Древние акты... 1867, 449–455; Кулаковский 1898, 13–15]. Представлений документ може свідчити про те, що в XIV ст. сфера впливу Аланської митрополії настільки розширилася, що до неї була причислена не тільки значна частина Північного Кавказу, а й Нижній Дон та Нижнє Поволжя. На підставі цього Ю. Кулаковский зробив висновок: "...включення Тани в межі митрополії Аланської мало у своїй основі той факт, що найбільше християнське населення цього міста належало до Аланської національності" [Кулаковский 1898, 16]. Щодо місця Азака-Тани в економіці Золотої Орди В.Л. Єгоров висловив цікаве спостереження: "У 30-ті роки XIV ст. зросло значення Азака як великого торгового центру у зв'язку з виникненням тут генуезької та венеціанської колоній, що в італійських джерелах мало назву Тана... Зручне географічне положення і наявність безпосереднього виходу до моря зробили Азак у XIV ст. одним з основних експортних центрів Золотої Орди" [Єгоров 1985, 92]. Отже, немає сумніву в тому, що місцеві алани займалися торгівлею, як і в інших містах Золотої Орди.

Говорячи про етнічну ситуацію на Північному Кавказі наприкінці XIII ст., Абу-л-Фіда (XIV ст.) відзначив: "Ібн Саїд сказав: на восток от Аркашии (Азкашия) у моря [находиться] город ал-Анджаз (ал-Абхаз). Он одна из гаваней [народа] ал-к-р-х (ал-курдж), они християне. Его долгота – 68° 30', широта – 46°" [Aboulfida 1840, 203–204; Aboulfida 1848, 286–288]. На особливу увагу заслуговує інформація Абу-л-Фіди про область *Аркашия–Азкашия*. Необхідно відзначити, що подібний топонім – *Аскасїя*, – що служить для позначення гори і прибережного міста аланів на Кавказі, уже був відзначений у XII ст. в географічному трактаті ал-Ідрісі. Отже, немає сумнівів у тому, що Абу-л-Фіда міг запозичити інформацію про місто і гору *Азкашия* у своїх попередників. Він сам називає своїм інформатором Ібн Саїда, який жив у другій половині XIII ст.

Наприкінці XIII ст. золотоординські володіння Криму увійшли до улусу Ногая. Рукн ад-Дін Бейбарс (1245–1325 рр.) повідомляє, що у 698 р.г. (1298 р.) Ногай вирішив помститися жителям Кафи за смерть свого родича. Про наслідки цього арабомовний автор повідомляє: "Известие об умерщвлении его дошло до Ногая, деда его, который отправил в Крым огромное войско. Оно ограбило его (Кафу. – О. Б.), убило множество Крымцев, взяло в плен находившихся в нем купцов мусульманских, алланских и франкских, захватило имущество их..." [Тизенгаузен 1884, 111–112]. Отже, бачимо і в Криму аланських купців, які могли мати й немісцеве походження.

Проте при монголах аланських купців бачимо навіть на підступах до Центральної Європи. Так, у середній течії Пруту, на його правому березі, ще й дотепер існують місто і місцевість, які мають назву *Яси*. Цілком можливо, що цей центр існував уже до початку XV ст., тому що в грамоті молдавського господаря Олександра, що була написана в 1407 р., йдеться про мито, що брали в Ясах, тобто мито брали з купців. Немає сумнівів у тому, що це поселення в XV–XVI ст. у письмових джерелах було відоме також за назвою *Яський Торг*. Одна з перших відомих нам згадок про Яський Торг належить до 1412 р. і міститься у валаській грамоті, де, зокрема, говориться: "Et quod Forum Jasky-Terg in sinistra fluvii Pruth situm maneat pro nobis" [Брун 1880, 356]. У польського історика Длугоша (XV ст.) це місто також фігурує як "Jasky-Torg in Pruth" [Брун 1880, 356]. Отже, є підстави локалізувати згадане місто на землях Молдови (суч. територія Румунії) і вважати його колишнім торговим центром аланів-ясів.

Серед деяких дослідників затвердилася впевненість, що зазначене місто відоме в давньоруських літописах, насамперед у Воскресенському літописі, як "Аський Торг"

[Брун 1880, 356]. Однак при цьому варто визнати помилковим твердження тих істориків, які вважають, що “Аский Торг” фігурує в давньоруських літописах саме з XIV ст. [Кулаковский 1899, 68]. “Аский Торг” згадується у Воскресенському літописі, що був написаний у XVI ст. [Воскресенская... 1856, 240], а також Новгородському Першому (завершений у XV ст.), Новгородському Четвертому (XV ст.) та Єрмолинському літописах (XV ст.) [Новгородская Первая... 1950, 475; Новгородская Четвертая... 1929, 623; Ермолинская... 1910, 163]. Проте там не сказано, до якого часу слід віднести згадки про це поселення. У Воскресенському літописі “Аский Торг” названий серед “руських” міст, розташованих у нижній течії Дністра: “...на устье Днестра над морем Белгород, Черн, Аский Торг...” [Воскресенская... 1856, 240]. Не може бути сумнівів, що згаданий Белгород – це Білгород-Дністровський. Цікаво, що в Нижньому Подністров’ї дотепер збереглися на лівому і правому берегах, одне проти одного, поселення з назвами **Яська** (**Яськи**) та **Оленешти** [Брун 1880, 356]. Тому цілком можна погодитися з думкою В. Григоровича, що була висловлена більш ста років тому: “Яський Торг і є нинішнє село Яськи, чи Яська. Стверджую також, що спочатку село було заселене Аланами, які складали головну опору могутності Ногая. Аланами ж було заселене і село Аланешти (не Олонешти) на правому березі Дністра” [Григорович 1874, 37]. Отже, маємо ще один колишній торговий центр аланів-ясів.

Окрім того, дані археології та антропології засвідчують перебування аланів північнокавказького походження в золотоординський період також у Нижній Наддніпрянщині. У зв’язку з цим особливий інтерес становить ґрунтовий могильник, виявлений біля с. Каїри на лівобережжі Дніпра. У 1954 р. дослідження на території могильника проводила Є.В. Махно. Їй удалося розкопати площу розміром 832 кв.м, де було виявлено 89 християнських поховань, 68 з яких розміщувалися під кам’яними закладками [Махно 1954, 457]. За даними Г.П. Зіневич, жіночі черепи могильника належали до брахікранних серій і мали подібність до черепів Зливкинського могильника салтівської культури, а чоловіча ж серія була представлена доліхокранами і виявляла подібність із черепами Верхньосалтівського катакомбного могильника салтівської культури [Зіневич 1960, 98–99; Зіневич 1967, 153–159]. А.О. Козловський на підставі рідкісного інвентарю продагував Каїрський могильник XIII–XIV ст. [Козловський 1992, 159–162]. При цьому дослідник відзначив, що похоронні споруди, подібні каїрським, у передмонгольський період набули поширення в Криму і на Північному Кавказі [Козловський 1992, 30]. Але все ж таки більш слушною видається гіпотеза про північнокавказьке походження частини населення, яке залишило Каїрський могильник. Про це свідчать не лише особливості конструкції поховальних споруд та антропологічний тип похованих тут чоловіків, а й деякі речі північнокавказького походження, виявлені в окремих похованнях. Каїрський могильник не єдиний у степовому Подніпров’ї. Подібні до нього могильники були виявлені в Солонянському районі Дніпропетровської області на о. Кизлевому та у Вільнянському районі Запорізької області біля села Ясинуватого [Козловський 1992, 27, 29].

У Нижній Наддніпрянщині також було виявлено великий християнський могильник золотоординського часу – Мамай-Сурка (більше 1000 християнських поховань), – що має безпосередній стосунок до розташованого поруч Знам’янського городища [Ельников 2000, 45–50, 52; Ельников 2001]. За попередніми даними антрополога Л.В. Литвинової, палеоантропологічна серія з могильника Мамай-Сурка має морфологічну подібність до аборигенного населення Нижнього Подніпров’я (могильники Кам’янка, Каїри), із серіями салтівської культури, аланськими серіями Північного Кавказу, відзначено також певний зв’язок із серіями Південної Русі [Литвинова 1997, 33; Литвинова 2001, 197–200]. Усі ці особливості, на думку дослідника пам’ятника М.В. Єльнікова, “свідчать про неоднорідний склад населення, яке залишило могильник, що, у свою чергу, відображає історичну ситуацію цього регіону в золотоординський період” [Ельников 2000, 51]. Особливий інтерес становлять також деякі речі з могил, що мали північнокавказьке

походження: “туалетний набір”, що включав предмети для чищення вух і нігтів; залізний хрест тощо [Ельников 2000, 45, 50]. Таким чином, є підстави вважати, що на могильнику Мамай-Сурка могли бути поховані алани, які мали північнокавказьке походження. Що ж стосується інших речей, знайдених на цьому могильнику, то важливе значення мають висновки М.В. Єльникова про їхнє походження: “Комплекс знахідок з могильника Мамай-Сурка відзначається розмаїтістю. Тут представлені предмети побуту, культові речі і прикраси, вивчення яких дозволяє визначити торгові зв’язки і заняття, особливості деяких сторін життя населення, яке залишило один з найбільших у Східній Європі ґрунтових могильників золотоординського часу” [Ельников 2001, 166]. За спостереженнями М.В. Єльникова, “до населення, яке залишило Мамай-Сурку, надходили предмети не тільки зі степу, а є речі із Середнього Подніпров’я, Криму, золотоординських міст, Волзької Булгарії, Північного Кавказу і, можливо, Ірану” [Ельников 2000, 50]. Виходить, що в Нижньому Подніпров’ї в золотоординський час існувало кілька торгово-ремісничих центрів, значний відсоток у яких склали вихідці з північнокавказької Аланії.

Проте дані археології та антропології дозволяють говорити також про аланське населення на північно-західному кордоні Улуса Джучі, тобто на землях Правобережної України, які після Синьоводської битви в 1362 р. увійшли до складу Великого Литовського князівства. З огляду на це великий інтерес становить поселення золотоординського періоду біля с. Торговиці на Кіровоградщині на берегах р. Синюхи, дослідження якого проводили Н. Бокій та І. Козир. Дослідники відзначили Торговицю як комплексну археологічну пам’ятку XIV ст., що складається з поселення з виразними рисами золотоординської культури та могильника. Значення цієї пам’ятки дослідники охарактеризували як найбільш північне золотоординське поселення, що розташовувалось у “так званій буферній зоні між Руссю і Ордою” [Бокій, Козир 2003, 42]. У цьому випадку цікава вже сама назва **Торговиця**, що має свідчити про проходження тут у минулому важливих торгових комунікацій. Це знаходить підтвердження і в археологічному матеріалі.

Досить цікаво, що саме поселення не можна назвати фортецею. Унаслідок проведених розкопок Н. Бокій та І. Козир вдалося встановити таке: “...археологічні розкопки засвідчили існування комплексної пам’ятки золотоординського часу на березі р. Синюхи (поселення з характерними рисами міської золотоординської культури та могильник). Якщо додати численні знахідки джучидських монет з могильника, відомих з друкованих джерел, з музейних та приватних колекцій, а також з усних повідомлень місцевих жителів, складається враження про Торговицю як один з економічно і політично важливих центрів на Правобережжі Дніпра в золотоординський період” [Бокій, Козир 2003, 78]. Що стосується походження жителів Торговиці, то інформацію про це можуть дати результати досліджень могильника, що має стосунок до поселення.

Могильник був розташований на околиці с. Торговиці, на схилі правого берега р. Синюхи. Вдалося розкопати більше 140 поховань. Поховання були здійснені за християнським обрядом. У деяких могилах (№ 20) зустрічалися джучидські монети, датовані серединою XIV ст. На могильнику між похованнями було знайдено два хрести. Один із них являв собою бронзовий натільний хрестик, що, за визначенням дослідників пам’ятки, знаходить аналоги на синхронному християнському могильнику Мамай-Сурка в Подніпров’ї. Щодо другої знахідки дослідники зазначили: “...залізний втульчатий хрест, очевидно, слід розглядати як атрибут богослужіння, можливо верхівку корогви. Аналоги знахідки невідомі” [Бокій, Козир 2003, 72–73]. Проте виявляється, що аналоги все ж таки є. Саме такий предмет християнського культу, як вже зазначалося, знайшов М.В. Єльников на синхронному могильнику Мамай-Сурка. Він являв собою залізний хрест розміром 24,5x11,7 см, аналоги якого, за визначенням М.В. Єльникова, “відомі на Кубані та в Північній Осетії і належать до кавказько-візантійського типу” [Ельников 2001, 19–20]. Про північнокавказький слід можуть свідчити й результати антропологічного вивчення місцевого населення, похованого на цьому кладовищі.

За визначенням антрополога Л. Литвинової, дістаємо таку картину: “Аналіз чоловічої та жіночої серій з ґрунтового могильника Торговиця свідчить про неоднорідний антропологічний склад та наявність кількох морфологічних типів серед населення, що залишило цей могильник. Чоловіча серія, з одного боку, має риси, притаманні середньовічному населенню Південного Подніпров’я: Кам’янка XII–XIV ст., Каїри XIII–XIV ст., Благовіщенка XII–XIV ст. та Мамай-Сурка кінця XIII – поч. XV ст., а також населенню Середнього Подоння, яке репрезентує серія з Новохарківського могильника, датованого XIV ст. На думку Т.І. Алексєєвої та М.В. Козловської, населення, що залишило Новохарківський могильник, було нащадками алан. З іншого боку, простежується деяка схожість зі слов’янськими серіями Середнього Подніпров’я... Відзначена також деяка схожість з аланським населенням басейну Сіверського Дінця: Дмитрівське (VIII–IX ст.), Маяцьке (VIII–IX ст.), Салтів (VIII–IX ст.), та Північного Кавказу: Гамівське (VI–VII ст.), Адіюх (VII–XIII ст.), Казазово-II (VIII–XIII ст.). Жіноча серія має такий же комплекс морфологічних ознак, що й жіноча частина населення Південного Подніпров’я...” [Литвинова 2003, 89].

Все це дозволило Л. Литвинової зазначити: “Матеріали ґрунтового могильника Торговиця не суперечать тому загальному висновку, що антропологічний тип населення Центральної України за доби середньовіччя формувався під впливом нащадків алан, болгар та слов’ян і морфологічно подібний до синхронного за часом середньовічного населення Південного Подніпров’я” [Литвинова 2003, 90]. Отже, у Торговиці в XIV ст. питому вагу серед чоловічого населення мали становити алани. Є підстави вважати, що це були вихідці саме з Північного Кавказу, бо золотоординські правителі проводили активну політику по переселенню населення з північнокавказької Аланії до Причорномор’я.

Таким чином, бачимо, що в X – на початку XIII ст. і в монгольській час, у другій половині XIII – XIV ст., алани розташувалися на найважливіших водних комунікаціях, що проходили по Волзі, Дону і Дніпру (рис. 1), завдяки чому здійснювалася торгівля між Східною Європою і мусульманськими державами Передньої Азії та християнською Візантією.

Але північнокавказька Аланія мала ще одну, найважливішу перевагу – вона розташовувалася в районі Дар’яльського проходу, що мало величезне значення не тільки для політичного, а й економічного розвитку Аланії. Як вже згадувалось, візантійський автор початку IX ст. Феофан у своїй “Хронографії” зазначив, що алани є сусідами абазгів і тому відправляють до них купців [Чичуров 1980, 43, 66; Алемань 2003, 274]. Очевидно, що в Аланії виробляли ті товари, на які існував попит у сусідів, але в раннє Середньовіччя аланські купці були задіяні в локальній торгівлі, тому що хозарсько-єврейські купці чинили перешкоди своїм конкурентам і не пускали їх далі за межі Центрального Кавказу. Проте в цей час в аланських торговців, як ми побачимо далі, були й інші купці-суперники. Варто зазначити, що в VIII – на початку X ст. Аланія підкорялася хозарам і сплачувала данину. Отже, в той час в Аланії не було свого надлишкового продукту, який аланські торговці могли вивезти за межі Центрального Передкавказзя. Однак ситуація значно змінилася в середині X ст., коли Аланія здобула свою політичну незалежність.

У своїй монографії “Аланія в X–XIII ст.”, що побачила світ у 1971 р., В.О. Кузнєцов відзначив високий рівень розвитку виробничих сил в аланському суспільстві у післяхозарський період. З одного боку, дослідник звернув увагу на питому вагу землеробства та скотарства в економіці Аланії. З другого боку, він відзначив таку нову рису, як розвиток ремесел. За його спостереженнями, в Аланії розвивалися чорна та кольорова металургія, гончарство, обробка каміння, шкіри, дерева. Все це було зосереджено в майстернях, які розмішувалися в тих центрах, що перетворювалися в міста. Це дозволило В.О. Кузнєцову зробити такий висновок: “Аланські міста виникають на великих шляхах загальнокавказького значення і насамперед в зоні передгір’їв, являючи собою

ланки ланцюга між рівнинною і гірською зонами, очевидно, ринки регіонального значення. Найбільші поселення являли собою адміністративно-політичні центри” [Кузнецов 1971, 240–241].

Це підтверджують і дані деяких письмових джерел. Так, вірменський автор XI ст. Шапух Багратуні у своїй “Історії” повідомляє про Аланію: “Эта страна, полная всяческих богатств, в ней много золота, великолепных одежд, чистокровных коней, металлического оружия, закаленного кровью пресмыкающихся, кольчуг и драгоценных камней” [Алемань 2003, 383]. В.О. Кузнецов прокоментував це повідомлення таким чином: “Свідчення Шапуха Багратуні доносить до нас сприйняття Аланії очима сучасників-вірменів і, ймовірно, цанарів, які жили в горах південніше Дар’яльської ущелини. Нашу увагу привертає не лише опис багатства Аланії, а й та обставина, що близькі сусіди нерідко відвідували її. Варто вважати, що торгові інтереси стояли при цьому не на останньому місці” [Кузнецов 1986, 154].

Цілком зрозуміло, що частину перерахованих багатств складали товари, завезені в Аланію з інших країн. Але були в Аланії і свої експортні вироби. До їхнього числа належать зброя і захисне спорядження для воїнів. Згадаймо повідомлення Гільйома Рубрука, який відвідав Північний Кавказ у середині XIII ст.: “И когда мы добрались до описанного перехода, то из 20 (проводников. – О. Б.) у двоих оказались латы. Я спросил, откуда они к ним попали. Они сказали, что приобрели латы от вышеупомянутых Аланов, которые умеют хорошо изготовлять их и являются отличными кузнецами...” [Рубрук 1957, 186]. Це підтверджує і грекомовний автор XV ст. Лаонік Халконділ: “Аланы, по-видимому, простираются до подножия Кавказа; они славятся как отважные воины, искуснейшие в военном деле и делают превосходные латы. Они также чтут господина нашего Иисуса Христа, говорят на особом своем языке, и из бронзы изготовляют оружие, называющееся аланским” [Алемань 2003, 301–302].

Про те, що алани вивозили зброю та військове спорядження за межі Північного Кавказу, можуть свідчити й дані археології. Так, у Білій Вежі на Дону, де ми відзначили присутність вихідців з Аланії, на східній ділянці кочівницького могильника, що датується давньоруським періодом, тобто кінцем X – початком XII ст., в курганах №№ 16 та 32 було знайдено дві шаблі. С.О. Плетнева продатувала їх X ст. і знайшла їм аналоги серед салтівських або північнокавказьких виробів [Плетнева 1963, 241; Плетнева 1990, 43]. Отже, цілком логічною може бути думка, що ця зброя потрапила до кочівників завдяки діяльності купців з Аланії, які відвідували Білу Вежу.

Що ж стосується інших товарів, що проходили в меридіональному напрямку через руки аланських купців як на Кавказі, так і в Східній Європі, то дані археології дають таку картину. З Візантії ввозили керамічні вироби, в тому числі тарні амфори та скляні посудини, шовкові тканини, браслети, персні, намиста з напівкоштовних каменів, прикраси з металу і кістки, предмети християнського культу, монети. З Криму привозили амфори з вином, скляні браслети. Із Закавказзя – деякі види скляних браслетів і скляні посудини. З Русі і Волзької Булгарії купці доставляли мед, віск, дорогі хутра та інші товари; через Русь надходив янтар з берегів Балтійського моря. Археологічні розкопки свідчать про торгові зв’язки аланів з кочівниками Передкавказзя та Причорномор’я. Простежуються зв’язки з Малою і Передньою Азією. Особливо інтенсивними були торгові зв’язки із Сирією та Іраном. Із Сирії надходили скляні посудини, намисто, з Ірану – білоглиняна поливна кераміка та намисто з коштовного каміння. Про широкі торгові зв’язки Аланії можуть свідчити і нумізматичні матеріали. За даними Ю.А. Прокopenка, із середини X ст. фіксується надходження візантійських монет. Основні причини цього явища – посилення Візантії, що було пов’язано з припиненням кризи іконоборства і стабілізацією внутрішньоекономічної ситуації; зближення Візантії та Аланії, послаблення впливу хозарів на Аланію і пов’язане з цим припинення данницьких відносин. У той же час спостерігаються різке скорочення надходжень на Північний

Кавказ диргеми в X ст. і повна їхня відсутність у пам'ятниках XI–XII ст. Основні причини цього явища, на думку Ю.А. Прокопенка, – це загострення політичної ситуації в другій половині X – XI ст. на Північному Кавказі та утворення сельджуцької держави в Закавказзі. Відсутність знахідок срібних монет XI ст. в районах, що прилягають до Дар'яльської ущелини, також має стосунок до політичних подій та економічних процесів, що відбувалися в XI ст. в Закавказзі і південноруських степах. За спостереженнями Ю.А. Прокопенка, у XII ст. припиняється функціонування транзитного шляху через Клухорський перевал. Дослідник пов'язує це з послабленням Аланії у XII–XIII ст., що є наслідком експансії половців з Подоння на Північний Кавказ, а також процесу політичної децентралізації усередині Аланії. Це, на його думку, і призвело до відсутності в Центральному Передкавказзі знахідок візантійських монет XII ст. Іншою причиною цього явища варто вважати економічні зміни, що відбувалися в досліджуваній період у Візантії, – псування візантійської номісми та розширення товарообігу усередині країн [Прокопенко 1998].

Однак письмові джерела XI–XIII ст. і дані археології відзначають перебування аланських купців за межами північнокавказької Аланії, їхнє просування переважно із Заходу на Схід. У передмонгольський час на Сході аланські купці досягали Орнаса (Ургенча) в Хорезмі, а на Заході проживали на Нижньому Дону та в Нижньому Подніпров'ї. За часів Золотої Орди крайньою східною межею проживання аланських купців були міські центри Поволжя, а крайньою західною – поселення Дністровсько-Прутського межиріччя. Чим можна пояснити цей факт?

За даними А.А. Ієрусалимської і В.О. Кузнецова, у раннє і розвинуте Середньовіччя по Північному Кавказу проходило північне відгалуження Великого Шовкового шляху [Ієрусалимская 1967; Ієрусалимская 1972; Ієрусалимская 1992; Кузнецов 1993, 6–79]. Цим шляхом Візантія забезпечувалася шовком, попит на який був великим не тільки на ринках Константинополя, а й усієї Європи.

За дослідженнями А.А. Ієрусалимської, шовкові тканини були знайдені на Північному Кавказі на території Аланії на двох могильниках (Мощева Балка та в с. Хасаці), що датуються VIII–IX ст. Більшість цих виробів мали согдійське походження, хоча там були знайдені і тканини китайського та візантійського виробництва. А.А. Ієрусалимська пояснює таку велику кількість шовкових тканин на Північному Кавказі лише тим, що «тут проходив постійно діючий торговий шлях із Середньої Азії до Візантії» [Ієрусалимская 1967, 55–72]. За спостереженнями дослідниці, Согд, який виробляв власні шовкові тканини, освоїв свій власний шлях в обхід Ірану, що був його основним конкурентом на шляху до Європи. «Цей шлях, – зазначає А.А. Ієрусалимська, – йшов уздовж берега Аральського моря, північного берега Каспію, з переправою через Волгу, далі по Північному Кавказу, “до Аланії”, звідти по Даринському шляху переправляли до Закавказзя, до Аписилії, і прямував далі до Чорного моря, до Ріона (Фазіс) та Трапезунда, а звідси на поштових конях діставалися до Константинополя» [Ієрусалимская 1967, 72]. Проте А.А. Ієрусалимська вважала, що до Північного Кавказу потрапляли не лише согдійські, а й китайські купці. Як доказ цього вона наводить одне з поховань у Мощевій Балці, де було багато китайського шовку, що дало їй підстави вважати, що «на цьому могильнику було поховано китайського купця» [Ієрусалимская 1967, 71].

Що стосується участі алано-кавказького населення в цій трансконтинентальній торгівлі шовком, то А.А. Ієрусалимська висловила припущення, що «місцеві племена, які володіли підходами до перевалів, не брали безпосередньої участі в торгівлі цих двох країн, задовольняючись лише митом, що його їм виплачували шовком...» [Ієрусалимская 1967, 73]. При цьому дослідниці підкреслила, що «в яких би формах не відбувалося “осідання” шовку в певних районах північнокавказьких передгір'їв, об'єктивно воно свідчить про накопичення багатств у значного прошарку місцевого населення» [Ієрусалимская 1967, 73]. Варто зазначити, що це сприяло тому, що після X ст. согдійські купці на Північному Кавказі поступилися аланським купцям.

Ідеї А.А. Ієрусалимської знайшли подальшу підтримку в працях В.О. Кузнецова. Так, у великому нарисі “Великий Шовковий шлях і Північний Кавказ” дослідник висловив думку, що північне відгалуження Великого Шовкового шляху діяло не лише в раннє Середньовіччя, а й у період розквіту північнокавказької Аланії в X–XIII ст. та навіть пізніше при монголах. За його спостереженнями, ця траса пролягала з Китаю через Согдіану, а звідси – через плато Устюрт і Північний Прикаспій – виходила на Північний Кавказ. Окрім того, існувало відгалуження, що проходило через столицю Хорезму – м. Ургенч на берегах р. Амудар’ї до плато Устюрт, а далі до рік Уралу та Волги, де остання мала вихід до Північного Кавказу (рис. 1). На Північному Кавказі найбільш надійними союзниками візантійців були алани, які жили у верхів’ях Кубані. Через їхні землі пролягав давно відомий і уторований шлях до Клухорського перевалу і далі в Абхазію – до чорноморських портів [Кузнецов 1993, 12–18]. В.О. Кузнецов не без підстав вважав: “Багатовікове (VI–XII ст.) функціонування Великого Шовкового шляху через перевали Північно-Західного Кавказу втягнуло Аланію в систему світової торгівлі того часу, що поставило її в приблизно рівне становище з Хозарією”. Напевно, не випадково уздовж цих доріг виникли міські центри [Кузнецов 1993, 69].

Виходячи з даних письмових та археологічних джерел, В.О. Кузнецов припускав існування на кавказькому відрізку Великого Шовкового шляху двох основних перевальних доріг у басейні Верхньої Кубані, тобто на території Західної Аланії (рис. 1). За його спостереженнями, перша, місіміанська, пролягала через Клухорський перевал (країну місіміан) і відповідала сучасній Військово-Сухумській дорозі. Даринський шлях був прокладений на захід, по долині р. Підкумок, що робило можливим зв’язок з Передкавказьким степом, через гірські перевали, із Себастополісом-Цхумом [Кузнецов 1993, 18–67]. Характерно, що обидва шляхи мали вихід до східного узбережжя Чорного моря (рис. 1), де мусульманськими авторами у XII–XIV ст. були зафіксовані поселення *Аскасія*, *Ашкала*, *ал-Ланія* та *Астабрійя*. Виходить, що існування цих центрів мало стосунок до торгівлі з Візантією. У Східній Аланії каравани йшли через перевали, головним чином через так звані “Аланські ворота”, а також через Мамісонський перевал і по Дігорській ущелині. Як бачимо, поява поселень аланів уздовж траси Шовкового шляху від Хорезму до Чорного моря показує, що цей відрізок важливої торгової комунікації був узятий під контроль саме аланськими купцями (рис. 1), які замінили на ньому согдійських та хозарсько-єврейських торгівців. Проте існує уявлення, що північна дорога Великого Шовкового шляху закінчувалась на берегах Чорного моря та у нижній течії Дону. Хоча припускалося, що донський, волзький та дніпровський річкові шляхи являли собою своєрідні водні відгалуження сухопутного тракту. І якщо на ці маршрути накласти дані про розселення вихідців з Аланії в міських центрах Східної Європи та Центральної Азії, то вони, як це не дивно, збігаються (рис. 1). Виходить, що алани були розселені вздовж північної дороги Великого Шовкового шляху від берегів Амудар’ї до Дону та Дніпра, тобто аланські торгівці контролювали цей значний відрізок цієї великої торгової трансконтинентальної комунікації. Проте за часів Золотої Орди бачимо аланські торговельні центри ще далі на Захід – уздовж берегів Пруту та Дністра (рис. 1).

У другій половині XIII ст., всупереч усталеним стереотипам, спостерігаємо економічне відродження Улуса Джучі. Поява аланів у торгово-ремісничих центрах Золотої Орди в той час уже частково пояснює причину зникнення населення північнокавказької Аланії. Слід відзначити прагматизм західних Чингізидів, які не тільки прагнули відродити функціонування Волзького, Донського і Дніпровського водних шляхів, а й зробили все можливе для того, щоб північне відгалуження Великого Шовкового шляху не закінчувалося на берегах Чорного моря, а йшло далі на Захід – до країн Центральної Європи, що були сусідами Золотої Орди. Для цього існували певні умови. Так, проходження доріг із Заходу на Схід відбувалося по території однієї великої держави – Золотої Орди. У XIII–XIV ст. вихід до Середземного моря був заблокований постійними

війнами між Хулагуїдами і єгипетськими мамлюками. До того ж відносини між Джучидами і Хулагуїдами в цей період відзначалися конфронтацією. У монгольському суспільстві зберігалася притаманна для багатьох створених кочівниками держав риса, відповідно до якої заняття торгівлею не вважалося престижним для кочівників (виняток можуть становити, наприклад, хозари), але дуже прибутковим через мита на товари. Тому монголи самі торгівлею не займалися, але заохочували до цього заняття своїх підданих, серед яких були алани, котрі до цього вже здобули успіх у цій справі.

З регіонів Східної Європи, що ввійшли пізніше до складу Золотої Орди, у домонгольський час експортувалися в країни Сходу хутро і шкіряні вироби, мед і віск, раби та інші товари, що складали основний асортимент товарів і в епоху Джучидів. Основні торгові магістралі: Балтійсько-Волзька, Дніпровська, Камська водні комунікації, що вважалися північними відгалуженнями Великого Шовкового шляху, продовжували функціонувати і пізніше, у другій половині XIII – в XIV ст. В епоху Джучидів були створені максимально сприятливі умови для зовнішньої торгівлі: проводилися реформи щодо уніфікації монетної системи, упорядковувалися дороги, забезпечувалася їхня безпека, будувалися караван-сараї, удосконалилася система послуг, вводилися мінімальні мита для іноземних купців тощо. Статті імпорту зі східних країн містили в собі шовкові тканини, художню кераміку, скляний посуд, прикраси, пряності, ліки та парфумерію – здебільшого вироби ремісничого виробництва. Експортувалися хутро, худоба (в основному коні), хлібне зерно, раби та деякі інші товари. Основними партнерами Улуса Джучі в торгівлі були Китай, Індія, Іран, Мала Азія, арабські країни, насамперед Єгипет. Купецтво в Золотій Орді розглядалось як особливий соціальний прошарок, об'єднаний в уртацтва, пов'язаний з верховною владою, що виконував не тільки торгові, а й дипломатичні функції. Купці одночасно були носіями інформації про різні культури, народи, передові досягнення в галузі науки і мистецтва [Калан 2011]. Як бачимо, за часів Золотої Орди серед цих купців алани продовжували займати вагомі позиції.

Таким чином, в економічному і політичному житті Євразії X–XIV ст. можемо відзначити такий феномен, як існування аланського купецтва. Це явище можна пояснити декількома факторами. По-перше, територія Аланії займала вигідне географічне положення в центрі Північного Кавказу, де проходили важливі комунікації з Півдня на Північ і зі Сходу на Захід. По-друге, початок активізації аланських купців став наслідком падіння Хозарського каганату й появи на Північному Кавказі незалежного державного утворення, відомого як Аланія. У цей час уже не потрібно було виплачувати данину хозарам, тож в об'єднаній Аланії не було перешкод для територіальних зв'язків, і тому почали розвиватися сільське господарство та ремесла, що привело до утворення міських центрів. Наслідком цього стали зростання економіки і нагромадження надлишкового продукту, контроль над яким опинився в руках аланської еліти. Зі свого боку, аланські аристократи в прагненні підкреслити свій високий соціальний статус намагалися отримати дорогі іноземні товари. Тому вихід аланських купців за межі Північного Кавказу став цілком закономірним. По-третє, утворення Монгольської імперії в XIII ст. не загальмувало розвиток торгівлі Сходу із Заходом, а навпаки, створило нові передумови для безпечного функціонування торгових комунікацій на території одного державного утворення. Керуючись прагматичними міркуваннями і підкоряючись традиціям кочового суспільства, монголи не переслідували купців, а навпаки, прагнули використовувати їхній потенціал. Цим можна пояснити те, чому аланські купці в монгольський час не тільки збереглися в містах Східної Європи, а й склали значний відсоток у нових торгово-ремісничих центрах, заснованих монголами. Картографічний аналіз дозволив виявити одну суттєву закономірність: колонії аланів в XI–XIV ст. поза межами північнокавказької Аланії були розташовані вздовж північного відгалуження Великого Шовкового шляху – від Хорезму до Причорномор'я. Отже, у післяхозарський період аланські купці на цій важливій торговій комунікації зайняли місце єврейсько-хозарських та согдійських купців.

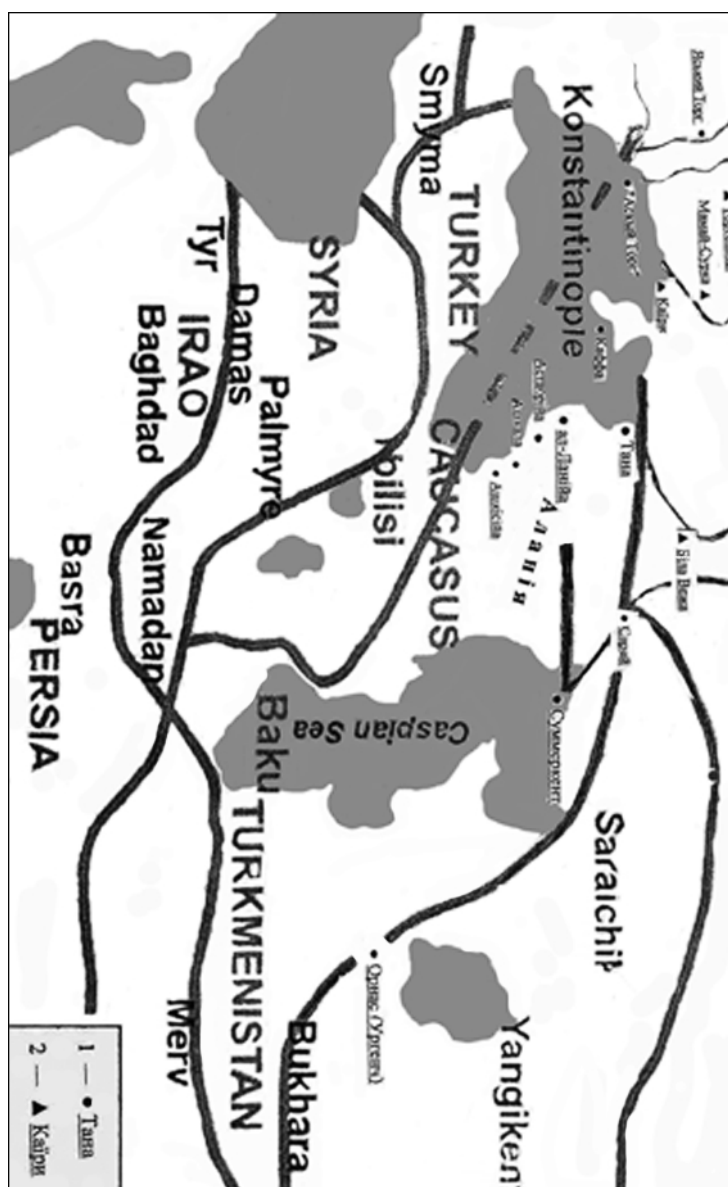

Рис. 1. Дані письмових джерел та археології про розселення аланів уздовж Великого Шовкового шляху в XI–XIV ст.:
1 – міста з аланським населенням; 2 – археологічні об’єкти

ЛІТЕРАТУРА

- Абаев В.И. Этноним “хазар” в языках Кавказа // **Известия Северо-Осетинского НИИ**. Т. XXVII. Орджоникидзе, 1968.
- Алексеев В.П., Беслексева К.Х. Краниологическая характеристика средневекового населения Осетии // **Материалы и исследования по археологии СССР**. № 114. Москва, 1963.
- Алексеев В.П. Результаты исследований палеоантропологического материала из могильника у северного Зеленчукского храма // Кузнецов В.А. **Нижний Архыз в X–XIII веках**. Ставрополь, 1993.
- Алемань А. **Аланы в древних и средневековых письменных источниках**. Москва, 2003.
- Артамонова О.П. Могильник Саркела – Белой Вежи // **Материалы и исследования по археологии СССР**. № 109. Москва, 1963.
- Барбаро И. Путешествие в Тану // **Барбаро и Контарини о России**. Ленинград, 1971.

Бокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // **Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст.** Київ, 2003.

Брун Ф. **Черномор'є**. Т. II. Одеса, 1880.

Ванеев З.Н. **Средневековая Алания**. Сталинири, 1959.

Воскресенская летопись // **Полное собрание русских летописей**. Т. VII. Санкт-Петербург, 1856.

Вучи Л.Г., Гинзбург В.В., Фирштейн Б.В. Черепа из погребений у оборонительных стен Саркела – Белой Вежи // **Материалы и исследования по археологии СССР**. № 109. Москва, 1963.

Гадло А.В. **Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв.** Санкт-Петербург, 1994.

Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. **Золотая Орда и ее падение**. Москва – Ленинград, 1950.

Григорович В. **Записка антиквара о поездке его на Калку и Калмиус, в Корсунскую землю и на южные побережья Днепра и Днестра**. Одесса, 1874.

Древние акты Константинопольского патриархата, относящиеся к Новороссийскому краю // **Записки Одесского общества истории и древностей**. Т. VI. Одесса, 1867.

Егоров В.Л. **Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.** Москва, 1985.

Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка в Нижнем Поднепровье // **Археологічний літопис Лівобережної України**, 2000. Ч. 1–2 (7–8).

Ельников М.В. **Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989–1992 гг.)**. Т. I. Запорожье, 2001.

Ермолинская летопись // **Полное собрание русских летописей**. Т. XXIII. Санкт-Петербург, 1910.

Зиневич Г.П. **Очерки палеоантропологии Украины**. Київ, 1967.

Зиневич Г.П. Матеріали до вивчення антропологічних особливостей черепів з Каїрського могильника XI–XIII ст. // **Матеріали з антропології України**. Вип. 1. Київ, 1960.

Иерусалимская А.А. О северокавказском “Шелковом пути” в раннем средневековье // **Советская археология**, 1967, № 2.

Иерусалимская А.А. **“Великий шелковый путь” и Северный Кавказ**. Ленинград, 1972.

Иерусалимская А.А. **Кавказ на Шелковом пути**. Ленинград, 1992.

Калан Э. **Торгово-экономические связи Улуса Джучи (Золотой Орды) со странами Востока (вторая половина XIII – XIV вв.)**. Автореф. дис. ... канд. ист. н. Казань, 2011.

Карпини П. История монгалов // Карпини П. **История монгалов**. Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. Москва – Ленинград, 1957.

Козловський А.О. **Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст.** Київ, 1992.

Коновалова И.Г. **Восточная Европа в сочинении ал-Идриси**. Москва, 1999.

Коновалова И.Г. **Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы**. Москва, 2006.

Кузнецов В.А. **Алания в X–XIII вв.** Орджоникидзе, 1971.

Кузнецов В.А. **Очерки истории алан**. Орджоникидзе, 1984.

Кузнецов В.А. **Алано-осетинские этюды**. Владикавказ, 1993.

Кулаковский Ю.А. Епископа Феодора “Аланское послание” // **Записки Одесского общества истории и древностей**. Т. XXI. Одесса, 1898.

Кулаковский Ю.А. Христианство у алан // **Византийский временник**. Т. V. Вып. 1–2. Санкт-Петербург, 1898а.

Кулаковский Ю.А. **Аланы по сведениям классических и византийских писателей**. Киев, 1899.

Литвинова Л.В. Палеоантропологический материал из средневекового могильника Мамай-Сурка // **Запорозьке козацтво в пам'ятках історії і культури**. Секція I, II. Запоріжжя, 1997.

Литвинова Л. Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця) // **Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст.** Київ, 2003.

Махно С.В. Розкопки могильника і поселень поблизу с. Каїри // **Археологічні пам'ятки УРСР**. Т. X. Київ, 1961.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. А.Н. Насонова. Москва – Ленинград, 1950.

Новгородская Четвертая летопись // **Полное собрание русских летописей**. Т. IV. Ч. 1. Ленинград, 1929.

- Новгородская Пятая летопись // **Полное собрание русских летописей**. Т. IV. Ч. 2. Петроград, 1917.
- Плетнева С.А.* Кочевнический могильник близ Саркела – Белой Вежи // **Материалы и исследования по археологии СССР**. № 109. Москва, 1963.
- Плетнева С.А.* Печенеги и гузы на Нижнем Дону. Москва, 1990.
- Плетнева С.А.* Саркел и “Шелковый” путь. Воронеж, 1996.
- Прицак О.* Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім”. Київ, 2008.
- Прокопенко Ю.А.* История северокавказских торговых путей по нумизматическим материалам IV в. до н. э. – XI в. н. э. из памятников Центрального и Восточного Предкавказья. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ставрополь, 1998.
- Рубрук Г.* Путешествие в восточные страны // Карпини П. **История монгалов**. Рубрук Г. **Путешествие в восточные страны**. Москва – Ленинград, 1957.
- Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Санкт-Петербург, 1884.
- Трофимова Т.А.* Антропологический состав населения г. Болгара в X–XV вв. // **Антропологический сборник**. (ТИЭ. Новая серия. Т. XXXII). Вып. 1. Москва, 1956.
- Фирштейн Б.Ф.* Черепа из насыпей возле Белой Вежи // **Материалы и исследования по археологии СССР**. № 109. Москва, 1963.
- Халикова Е.А.* О могильнике “Бабий Бугор” в Болгарах // **Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы**. Москва, 1978.
- Чичуров И.С.* Византийские исторические сочинения: “Хронография” Феофана, “Бревиарий” Никифора. Москва, 1980.
- Aboulféda.* **Géographie**. Texte Arabe. Paris, 1840.
- Aboulféda.* **Géographie**. Traduite de l’Arabe en Français. L. II. Paris, 1848.
- Acta Patriarchatus Constantinopolitani* // **Записки Одесского общества истории и древностей**. Т. V. Одесса, 1863.